

Forord

To nesten jevngamle gutter vokser opp i skyggen av et fem tiår langt regime som har forvandlet Jerusalem til en skueplass for svart magi, bisarre kulter og rituell prostitusjon. Den ene er Josjia, født i år 648 f.Kr. Når han leker som barn på slottet, er han lykkelig uvitende om at det er hans egen farfar, kong Manasse, som har ansvaret for en historie av vanhelligelse som når sitt dypeste mørke med innføringen av en avgud som krever blodoffer i form av spedbarn. I et dalføre som strekker seg vest og sør for Jerusalem, og som i framtiden skulle kalles Gehenna, ofrer kongen noen av sine egne sønner. Josjias far, Amon, unngår likevel skjebnen som rammer flere av brødrene hans.

Den andre er Jeremia, født en gang mellom år 645 og 643 f.Kr. i landsbyen Anatot ved grensen mot ørkenen rett utenfor Jerusalem. Han tilhører en prestefamilie som i lang tid har blitt trakassert på grunn av slektskapet med en øversteprest som ble ekskommunisert av kong Salomo tre hundre år før. Fra åsene der Jeremia leker som barn, skimter man i sør det myteomspunnede Jerusalem med sitt fabelaktige tempel. I nord brer en fattigslig ødemark seg ut. Da Jeremia ble voksen, skulle den stå som bilde på en avskrevet gud.

Da Josjia er seks år, dør farfaren hans. Kong Manasse har skapt stor velstand i Jerusalem, med en byggeboom og høykonjunktur som minner om Salomos glansdager. Men prisen har vært høy. Kongens underdanige knefall for imperiet i nord, Assyria, har ført til mange år med samtykke til vold og blodige forfølgelser mot dem som ennå ville verne om troen på Herren som Israels eneste

Gud. Nå blir han etterfulgt av sønnen sin, Amon, far til Josjia, men han blir myrdet i et statskupp bare to år senere. Dermed mister Josjia faren sin og blir landets konge bare åtte år gammel. Året er 640 f.Kr. Da han er seksten år gammel, hender det noe med Josjia. Han begynner aktivt å søke Gud. Fire år senere er han blitt overbevist om at nasjonen er på vei mot katastrofe hvis det ikke skjer noe drastisk. Tjue år gammel setter han i gang et kraftig oppgjør mot alt det farfaren hans hadde stått for. Ett år senere, i 627 f.Kr., stanser Gud Jeremia en dag mens han går mellom mandeltrærne hjemme på gården i Anatot. Kallet til profet slår ned i tenåringens sjel.

Sammen og hver for seg starter disse to, Josjia og Jeremia, en vekkelse i Juda rike som gir forhåpninger om et samlet og gjenopprettet Israel. Jeremias bok handler om disse forsøkene på reformasjon. Men til tross for tegn på oppvåkning og åndelig fornyelse, er ikke den store tragedien til å unngå. Jerusalem faller i år 587 f.Kr. Ytre sett slutter både Josjias og Jeremias livsgjerning i fiasko og knuste drømmer. Josjia dør på slagmarken i Megiddo i år 609 f.Kr., og Jeremia blir bortført til Egypt etter Jerusalems undergang.

Men historien har mer enn én side, og alle ekte profetier har flere lag enn profetene selv er klar over. Reformkongen Josjia er en Messias-skikkelse i Israels historie som vekker minnet om David til live, men som framfor alt peker fram mot en annen konge med nesten samme navn – «Herren frelser» – som skulle hylles med hosiannarop da han red inn i Jerusalem. Livet hans så også ut til å slutte med nederlag. Jeremia er profeten som tydelig minner om Moses, men som enda klarere forutser den nye pakten en større profet skulle opprette seks hundre år senere. Fortellingene om de to guttene i Juda rike, som blir menn og for et øyeblikk får historien til bremse opp, er ikke avsluttet ennå.

Det ligger drøyt to og et halvt tusen år mellom Jeremia og oss. Men vi lever i samme verden. Vår situasjon er merkelig lik hans. De utfordringene vi står overfor ligner også. Det finnes alltid en

fare for å rive profetene ut av sin sammenheng og la dem opptre i miljøer hvor de ikke hører hjemme. Den risikoen må man være oppmerksom på når man studerer profethistorien. Men om vi lar Jeremia og de andre profetene tilhøre den tiden de faktisk levde i, behøver ikke det å bety at de blir fjernere for oss. Hvis vi lar Jeremia være akkurat den han er og si det han sier, vil vi forstå at han berører hendelser som utspiller seg hver dag rundt om i vår verden.

Livsoppdraget til Jeremia er definert av seks verb i kallsopplevelsen i første kapittel. Han skal «rykke opp og rive ned, ødelegge og knuse, bygge og plante».¹ En ond rot må rykkes opp, imponerende strukturer må rives ned. Da som nå. Kampen for å plante håp der det ikke finnes noe håp må aldri stanse. Det gjaldt da, og det gjelder nå. Dette dobbelte oppdraget, dom og frelse, klinger gjennom sidene i boken hans, og er like uløselig forbundet med hverandre som den nytestamentlige grunnmodellen med korsfestelse og oppstandelse. Alt sammen finner sted i hans eget liv, og skinner igjennom ikke minst i hans såkalte «bekjennelser», en form for botsdikt som Jeremia er alene om blant Bibelens profeter.

I Jeremias bok er verden Guds sår. Boken, som bærer profetens navn, er et hav av tårer over menneskenes grådighet og galskap. Jeremia er et vitne for aktoratet om folkets troløshet, om ondskapen og smerten i å drepe og dø. Profeten er også forsvareren som fører saken både for folket og for Gud. Men hva skjer når uviljen mot å omvende seg har slått rot, og en hel nasjon bryter sammen som en morken trestamme? Svaret viser seg i Jeremias bok når det stolte Jerusalem blir lagt i grus, og det utvalgte folket blir ført bort til Babel. Et langvarig eksil begynner. Den jødiske folkesjelens mørke natt.

De tre første versene i boken, som vi skal se nærmere på i det andre kapittelet, er linsen hele Jeremias bok må leses gjennom. De antyder at den store katastrofen alt har skjedd når boken foreligger i den form vi har i Bibelen vår. De første leserne levde altså etter tapet av de to institusjonene som hadde vært senter i Israels liv i flere hundre år, tempelet og dynastiet etter David. Vi kan

ennå ikke skimte oppfyllelsen av de mange løftene som var gitt om en lykkelig framtid for Israel, bak horisonten. Den primære hensikten med boken overfor dem som hører budskapet først, er derfor ikke å formidle Jeremias ord og fortellingen om livet hans i og for seg, men å la arven han etterlater seg tale til et folk som er knust og fullt av spørsmål.

Og hva er det mest brennende spørsmålet? «Hvorfor er landet lagt i grus, avsvidd som en ørken der ingen kan ferdes?» Side etter side i Jeremias bok er direkte eller indirekte merket av dette fortvilte ropet.

Et særegent trekk i denne profetboken er det globale perspektivet. Jeremia får helt fra begynnelsen høre at oppdraget hans gjelder «folkeslagene». En radikal universalitet er i ferd med å bryte igjennom i de bibelske tekstene. Gudsbildet blir befridd fra projiseringer når profetene taler om en Gud som tilhører alle, ikke bare en viss etnisk eller religiøs gruppe. Hele den bebodde verden faller innenfor horisonten for den guddommelige planen.

Og hva består budskapets brodd i? Profetene i Israel er de førs-te som på alvor stiller spørsmål ved politisk og økonomisk makt. Mistillit til makten i alle dens former er et av de mest typiske trekkene hos de gammeltestamentlige profetene. Med sin dristige poesi, med rystende bilder og metaforer, forstyrrer de ordenen i et samfunn som tilsynelatende fungerer godt. Juda rike på 600- og 700-tallet f.Kr. har utviklet seg til å bli en totalitær stat der ideologien og den overdådige livsstilen til den styrende eliten blir legitimert som religiøse rettigheter. De privilegertes interesser blir beskyttet, og de som allerede er utsatt blir utnyttet. I lys av dette framstår profetene og oppførselen deres som et ekstraordinært sosialt fenomen. De er stemmer fra et annet sted, og trosser en makt som bare får større appetitt jo mer den spiser. Mens vi lett lar oss imponere av styrke, storhet og status, tar profetene oss med til slummen og setter et sårbart trekløver øverst på sakslisten: den fremmede, den fattige, den farløse. Hos Jeremia finner vi i tillegg en solidaritet med den lidende jorden – engen og miljøet, naturen og dyrene. En del av profetiene hans tordner som om

de var skrevet midt i de dramatiske klimaforandringene i vår tid.

Alt dette gjør Jeremias bok til en politisk tekst i samtiden, samtidig som han ser at den onde roten sitter i menneskets hjerte, som har anlegg for selvbedrag og for å utsette og fornekte. Det er dette klarsynet som skaper profeter. Øyet leser samtiden samtidig som øret er vendt mot Gud. De stiller en sikker diagnose fordi de vet hva vi ikke kan forhandle om dersom vi vil leve i harmoni med hverandre og med den verden Gud har skapt. Men for virkelig å forstå profetene, er det ikke nok bare å studere dem. Hvis Jeremia skal bli levende for oss, må vi, som den jødiske teologen Abraham Heschel minner oss om, leve oss inn i hvordan han tenkte, og i den grad det er mulig uroe oss over det samme som uroet ham da han ble overveldet av Guds tiltale.

Det som gjør Jeremias bok spesielt fascinerende å lese, og skrive om, er det sjenerøse biografiske materialet. Ingen annen profet lærer vi bedre å kjenne som person, og han viser seg på mange måter å være et «moderne» menneske. Han er godt kjent med vår ambivalens, vår angst og vår tvil. Når vi følger profeten inn i sjelekampen, møter vi sterke vindkast i angrepet mot folkets likegyldighet, og i oppgjør med Gud. Men også en grenseløs sympati når Jeremia tar på seg rollen som forbeder.

Men det er ikke Jeremia som har hovedrollen i boken som bærer navnet hans. Hovedpersonen er Jeremias Gud. Jeremiaboken er en gedigen teologisk skisse og gjenspeiler overbevisningen om Guds nærvær og gjerning i verden, utviklet over lang tid. Hvem er denne Gud, så full av ild at vreden tar fyr i teksten og profetens ord faller mot sidene som tårer? Ethvert forsøk på å lese boken til Jeremia tvinger oss til på alvor å konfrontere spørsmålet om Guds «fysiognomi». Hvordan stemmer Jeremias Gud overens med Jesu Kristi Gud? Og med vår? Hva innebærer den teologiske tolkningen Jeremia og de andre profetene gir av de katastrofale begivenhetene som rammer folket, når de hevder at de har sin dypeste grunn i sviket fra Israels side mot kjærlighetsavtalen med Gud?

Denne boken gjør ikke krav på å gi et uttømmende svar. Lese-

ren må fortsette å være søkende i forhold til mysteriet. Noe som ikke er det samme som at budskapet i Jeremias bok skal henvises til en overjordisk verden eller tolkes symbolsk, som om det ikke handlet om veldig konkret virkelighet, full av lidelse. Men vi må la våre egne bilder av Gud bli utfordret når vi leser profetene. Hvis vi skulle finne at Jeremias Gud ikke stemmer overens med gudsbildet vårt, hva er det i tilfelle vi ikke kan godta? Og hvis vi velger å ta enkelte utsagn om Gud til oss, men legge andre til side, hvilke kriterier bruker vi for å velge? Slike spørsmål er alt annet enn teoretiske, fordi måten vi bruker tekster fra Bibelen på, får konsekvenser for handlingene våre og derfor også for andre mennesker. Vi må ikke glemme at det finnes en mørk historie om hvordan man har brukt bibeltekster for å legitimere slavehandel, kolonisering, nasjonalisme og mye annet.

Jeremia er isrealitt og hans Gud er ingen annen enn paktens JHVH, som åpenbarer seg selv gjennom tre ord i den hebraiske Bibelen: *hesed*, *mispāt* og *sedaga*. Miskunnhet, rett og rettferd. Tre ord som sammenfatter alt som gjør mennesket menneskelig helt til bunns, samtidig som de er en linse som alle bilder av Gud må ses gjennom. «Jeg er Herren, som viser miskunn, rett og rettferd på jorden. Ja, slik vil jeg ha det», heter det når Jeremia får gudsbildet sitt rensert. Alle profeter i Israel sendes og taler av én eneste grunn: for å refse folket for at de har sveket paktens, og la dem forstå at sviket er et åpent sår i Guds hjerte. I Jeremias bok smelter profetens personlighet sammen med Guds på en måte som av og til gjør det nesten umulig å skjelne den enes smerte fra den andres. Uten profeter som Jeremia ville vi aldri forstått hvor dypt Gud sørger når mennesket vender ham ryggen, ikke ansiktet. Ulykker som rammer oss kommer ikke av at Gud mangler kompetanse eller er hjerteløs, men det er umulig for Gud å forholde seg likegyldig når fremtiden til livet og jorden står på spill.

Om vi noen gang lurer på hvordan vi skal kunne reise oss igjen etter de sterke bebreidelsene vi møter i Jeremias bok, hører vi på den andre siden at Guds løfter klinger med en klarhet og et lys som er sterkere enn det meste i den hebraiske Bibelen. Til sjuende og sist finnes det ikke noe *om* eller *men* for Jeremia – Guds løfter

kan ikke viskes ut. De er ikke tomme erklæringer med en eventuell oppfyllelse i framtiden. Frelse er og blir Guds sluttrepplikk, selv om veien dit går gjennom en smertefull, men oppdragende rennselse.

Profetene snakker morgendagens språk. Jesaja og Sakarja, Mika og Amos, Hosea og Jeremia – alle gleder seg over den Messias som skal komme. «Om ham vitner alle profetene.»² Men den som med sitt eget liv aller klarest er en forløper for Kristus, er Jeremia. En kristen leser av boken hans kan vanskelig unngå å se en Kristusskikkelse i ham. Det gjelder både oppdraget og profetens personlige lidelseshistorie. Dette er noe av det mest fascinerende i boken, og vi skal se nærmere på likhetene, men også på forskjellene mellom Jeremia og Jesus.

I den såkalte Trøsteboken (kapittel 30–33 hos Jeremia) finner vi kladden til den nye pakten og kirkens eukaristiske liturgi. Når Jeremia tegner visjonen av den nye verden som Jesus skulle kalle Guds rike, gir han sine skyldbevisste og sårede landsmenn i eksil et levende bilde av den Gud som, til tross for deres svik – og sviket må konfronteres – står på deres side. Det er ingen tilfeldighet at det er fra denne visjonen Det nye testamentet henter det lengste sammenhengende sitatet fra den hebraiske Bibelen. Med sin tale om en ny pakt preger Jeremia her et begrep som skulle gi navn til hele samlingen av skrifter som blir kirkens egen kanon. Et navn som vitner om en Gud som forplikter seg klippefast til å gjøre allting nytt, til tross for våre nederlag fra fortiden og vår nåværende håpløshet.

Ingen som har lest Jeremias bok har kunnet unngå å se at kronologien i teksten er et virvar. En vandring gjennom boken kan derfor ikke uten videre begynne med det første kapittelet for til slutt å ende i det siste. Stort sett holdes likevel de kronologiske hendelsene sammen av selve disposisjonen av Jeremias bok i 52 kapitler, fra profeten blir kalt i år 627 f.Kr. til de begivenhetene som utspiller seg i Babylon i år 581 f.Kr.* Der blir det satt punktum for boken.

* Navnet Babylon er den greske formen på Babel, navnet på denne byen ved Eufrat. Formen «Babylon» brukes i Bibel 2011 bare i NT. Red.anm.

Vi skal derfor begynne i kapittel 36 hos Jeremia, med en dramatisk episode som ble avgjørende for at denne bibelboken i det hele tatt ble bevart for etterslekten. Deretter vender vi oss til første kapittel og ser på profetens bakgrunn og opplevelse av kallet, før vi går videre med debuten hans som profet. Så vier vi tre kapitler til et overblikk over profethistorien, fra Abraham og framover, med noen mellomlandinger som setter dømmekraften vår på prøve. Samtidig prøver vi å forstå de store trekkene i det politiske og religiøse landskapet. For å forstå Jeremia er det nødvendig både å lære å kjenne tradisjonen rundt profetene i antikkens Israel som han tilhører, og den geopolitiske situasjonen i Midtøsten før og under tiden han levde på 600-tallet f.Kr. Den hendelsen som kaster skygge både bakover og framover i Jeremias bok, trer fram som et kullsvart bilde: Jerusalem blir fullstendig ødelagt i år 587 f.Kr. Et langt kapittel er tilegnet den hellige byen, dens fødsel og fall. I det siste kapittelet skal vi til slutt stille spørsmål om hvordan forholdet er mellom profetene i den hebraiske Bibelen og utsagnene om profeter og nådegaven til å tale profetisk i Det nye testamentet.

Et spørsmål som stadig dukker opp gjennom hele boken til Jeremia, og dermed også i denne, er dette: Hvordan kjenner man igjen en ekte profet? Det fantes en stor krets av profeter i antikken, alt fra orakler som var lojale mot makten, til folk som spilte profeter beruset av ånden. Når de ble kritisert, var det fordi de spedde ut budskapet: «Vinen [er] blandet med vann».³ Også i den tidlige kirkens tid fantes det profeter, men ikke alle viste seg å være pålitelige. Det fikk apostlene og arvtagerne deres til å fastsette kriterier for å prøve dem, som i det tynne, men kraftfulle skriftet *Didaché* fra 100-tallet: «Om han krever penger av dere, er han en falsk profet.» Det er ikke få som vil påstå at de er profeter i våre dager heller. Det er én av grunnene til at det ikke bare er historien som interesserer oss når vi slår følge med Jeremia. Vi leter etter ledetråder til det som kalles «profetiens ånd». Hvem kommer med sølv uten slagg? Og hvordan vil den verden som er vår se ut i et profetisk perspektiv?

I likhet med boken min om Apostlenes gjerninger, *Åndens folk*, er denne boken et forsøk på å studere Bibelen med tanke på å gi veiledning for dem som søker. Perspektivet mitt er først og fremst pastoralt. Samtidig som et bibelstudium ikke er en akademisk avhandling, trenger vi hjelp fra innsiktene teologer, historikere, arkeologer og andre har bidratt med gjennom krevende arbeid. Jeg står i takknemlighetsgjeld til en lang rekke forskere og tenkere som har viet store deler av livet til Bibelen i alminnelighet, og Det gamle testamentet i særdeleshet. Men også til den tradisjonen jeg har vokst opp i, der prekener og bibelstudier med utgangspunkt i de gammeltestamentlige profetene var rikelig til stede så sent som på 1970- og 80-tallet, før de senere ble mer sjeldne. For ikke å gjøre framstillingen for tung, eller gi inntrykk av avhandling, har jeg valgt å begrense fotnotene i teksten til bibelsitater. Det svarer dessuten best til bokens karakter. Men den litteraturen jeg siterer og har konsultert, finnes i litteraturoversikten.

Selv om en og annen kommer seg gjennom denne boken, er det jeg selv som vil ha hatt størst nytte av dens tilblivelse. I mange år har profeten Jeremia vekket undring hos meg, og tanken på en gang å forsøke å skrive om ham, våknet tidlig. I dag er jeg takknemlig for at det tok tid. Arbeidet med boken har åpnet opp nye dimensjoner av Bibelens verden for meg. Det har gitt meg kunnskaper jeg innser at jeg burde ha skaffet meg allerede som ung pastor. Jeg har blitt tvunget til å se hvor mangelfull min forståelse av den hebraiske Bibelen, dens historie og tekster har vært. Alt dette har utfordret troen min konkret. Derfor kan jeg kjenne meg igjen i vitnesbyrdet teologen Terence Fretheim kommer med etter å ha skrevet en av de siste årenes store kommentarer til denne bibelboken: «Jeremias bok har hatt en evne til å trenge seg inn i meg som person – til og med i drømmene mine! – og rokke ved tankebaner som jeg har vernet om lenge.»

Denne boken er altså et forsøk på å lese en av oldtidens profeter ikke bare inn i den tiden som var hans, men også i den uhemmede og komplekse tiden som er vår. Livet til Jeremia er som et rop i

natten. Det er i dette vedvarende mørket profetens liv møter vårt. Han er en bror som står ved vår side. Poesien hans er full av liv og personlig særpreg, og rommer en stor grad av konkretisering. Den er et skrik som stiger opp fra lidelsen. Jeremia lærer oss å lese poesi som bønn og bønn som poesi. Når vi leser – og ber – med denne poeten, kan det vise seg at alle århundrene som ligger mellom oss blir borte. Vi blir samtidige med profeten fra Anatot.

Jeg vil samtidig forberede leseren på at det finnes mye i Jeremias bok som ikke er enkelt, og det gjelder ikke bare hvordan boken er satt sammen. Det samme kan naturligvis sies om store deler av Det gamle testamentet for øvrig. Å forsøke å lese Bibelen med troens øyne, er ikke det samme som å lese ukritisk. Det kan være lurt å ha et og annet spørsmål som følgesvenn til hjelp under lesningen. Kan den ene eller andre hendelsen gi et streif av lys inn i vår egen tid? Hva ser vi i så fall i det lyset? Hva er det som styrker dødens makt i en kultur, og hva er det som svekke den? Hvordan viser Guds intensjoner for menneskeheten seg i de ulike fortellingene og profetiene? Hvilke bilder av Gud er til å stole på, stemmer med erfaringen, og er gaver fra mennesker som har «sett Gud og fått leve»? Hvilke er fiktive, forvrengte og smakløse bilder som tjener mørkets formål? Og hva betyr det at en livsstil er moralsk holdbar med tanke på syndens evne til å være original til alle tider?

En nøkkel til Jeremias liv, bok og budskap, finner vi i en hendelse som skjer i månedene før Jerusalems fall. En fortvilet og nedslått Jeremia sitter i en celle i det statlige fengselet. Da ber Gud ham om å kjøpe en åker av en fetter i hjembyen Anatot. Driver Gud gjøn med den plagede profeten? Jeremia trenger å gjennomføre denne tilsynelatende meningsløse handelen i en by og nasjon som står framfor undergangen, for å forstå hvorfor det alltid finnes håp. Gud lukker aldri en dør uten å åpne et vindu. Hvis vi også tar til oss den lærdommen, har vi ikke lest Jeremias bok forgjeves.

Kristi forklaringsdag

6. august 2017

Peter Halldorf

Boken som måtte skrives om igjen

I

For å lære personer fra fortiden å kjenne, spesielt når det har gått flere tusen år, trenger vi å rydde bort de mange lagene som historien har lagt mellom livet deres og vårt. Dette krevende arbeidet er historikernes oppgave. I lykkelige øyeblikk, når nok kildeskrifter er bevart og bitene i puslespillet faller på plass, kan sikkelsler fra historien tre særlig levende fram for øynene våre.

Profetlitteraturen i den hebraiske Bibelen, vårt Gamle testamente, gir oss svært sparsommelige biografiske opplysninger om profetene selv. Hvem var egentlig Obadja? Eller Mika? Hva vet vi om Habakkuk? Eller Sefanja? Hva het konene deres? Hadde de barn? Hvor gamle var de da det profetiske oppdraget deres begynte? Hvordan så hverdagslivet deres ut? Vi får stort sett ikke noen svar på slike spørsmål. Kanskje kan vi få øye på enkelte småbiter av livshistorien deres, men ikke nok til å skrive en biografi og leve oss inn i skjebnen til profetene. Som oftest glir de unna synsfeltet vårt når vi nærmer oss. Desto tydeligere kommer budskapet deres fram. Profetlitteraturen i Bibelen er konsentrert om profetiene, ikke om profetene.

Unntaket er Jeremia fra Anatot. Ingen annen profetbok gir et slikt innblikk både i profetens sjel og i de ytre hendelsene i livet hans, helt fra fødselen og til han mot sin vilje ble bortført til Egypt. Vi vet uvanlig mye om Jeremia. Den bibelboken som bærer navnet hans inneholder ikke bare profetier, men er fylt av fortellinger fra profetens personlige historie, og lange samtaler mellom pro-

feten og Gud. Leseren inviteres inn i dramaene i Jeremias liv. De profetiske ytringene er vevd sammen med profetens livshistorie på en måte som savner sidestykke i den hebraiske Bibelen.

Men hvis man tror at man kan bli kjent med profeten fra Anatot bare ved å åpne boken og lese, møter man snart på andre problemer. De ulike kapitlene i boken har ingen datering. Fortellingen mangler både en rød tråd og en tydelig kronologisk linje. Lange avsnitt virker helt malplassert i sammenhengen de står i, og det er vanskelig å finne noen logikk i hvordan boken er bygd opp. Hos de andre profetene finnes det i det minste et visst system i framstillingen. Hos Jeremia er det bare noen få steder, i den såkalte Trøsteboken (kapittel 30–33) og i profetiene rettet mot fremmede folkeslag (kapittel 46–51), vi kan finne noe i nærheten av det. Utover det får man inntrykk av mye rot i komposisjonen. Det er ikke vanskelig å forstå hvorfor boken er blitt beskrevet som en redaksjonell katastrofe.

Alle som noen gang har prøvd å lese raskt gjennom den, vet hvor frustrerende det kan være. Fraværet av et før og et etter, som vi er vant med i andre bøker, gjør at det er lett å gå seg vill under lesningen. Dessuten forandrer stilen seg ustanselig og brått: fra poesi til prosa til biografi. Blandingen av stiler, stemmer og metaforer kan få Jeremias bok til å framstå som en salig blanding av løse notater. Hendelser av omveltende betydning – angrep, nederlag, bortføringer, hjemkomster – nevnes noen ganger bare i forbigarten. Jeremia skriver ikke Kongebøker eller Krønikebøker. En av autoritetene blant forskere av Det gamle testamentet, Robert P. Carroll, har sagt at «en leser som ikke blir forvirret av å lese Jeremias bok, har ikke forstått den.»

Denne profetboken er den lengste av alle Bibelens bøker hva gjelder antall ord og vers. Det er ikke vanskelig å forstå hvorfor boken er blitt beskrevet som en redaksjonell katastrofe. Den er ikke enkel å lese. Kanskje er det nettopp derfor denne profetboken har virket merkelig forlokkende på bibellesere og forskere gjennom historien? Det er et detektivarbeid, noen ganger veldig spennende, å forsøke å legge puslespill av de ulike delene, spore opp hvordan de har vokst fram og blitt satt sammen, og prøve å

forstå hvordan de henger sammen. Det har vært tider da forskere har arbeidet med teorien om at boken til Jeremia er en redigert samling av flere ulike tradisjoner og kilder, med mål om å finne fram til en mer entydig og opprinnelig tekst. Den tanken er forlatt av nyere forskning, som heller tror at mangelen på struktur i boken i virkeligheten er en viktig del av selve budskapet, selv om det framstår både selvmotsigende og forvirrende. For å ta bare ett eksempel: Er Babel Guds partner, slik Jeremia hevder flere ganger, eller Guds fiende som til slutt skal bli knust, slik det beskrives i kapittel 51 og 52?

Men nettopp mangelen på symmetri kan til slutt vise seg å være fylt av håp: Leseren skal ikke lures til å tro at det finnes enkle, entydige svar på vanskelige spørsmål. Terrence Fretheim sier at «her er det ikke spørsmål om å legge fram argumenter slik det er vanlig eller gi et enkelt og lettfattelig bilde av en historisk utvikling, snarere er det en myriade av vinkler som gir et kaleidoskopisk perspektiv på en ekstremt kompleks situasjon.»

Spesielt når det gjelder spørsmål om tap og ufattelig lidelse kan denne bibelboken få oss til å forstå at vi må lete etter svarene innenfor et bredt register, der det ene kan se ut til å motsi det andre. Den kaotiske oppbyggingen av boken speiler dessuten tilstanden leserne til Jeremia befinner seg i etter den store ødeleggelsen. Som teologen Kathleen O'Connor sier det: «Store katastrofer skaper kaos på de fleste områder i livet, en forvirring som kommer til uttrykk i den klossete og uoversiktlige oppbyggingen i Jeremias bok.»

Denne bibelboken kan forstås som en kollasj, et kunstverk der ulike materialer er påført et lerret og sammen skaper en fantasifull blanding av sjangre, bilder, metaforer og livsskjebner. Da har den kanskje oppnådd effekten den var ute etter.

II

Jesuitten og poeten Daniel Berrigan har med sin karakteristiske stil skrevet mange bøker om de gammeltestamentlige profetene. Han har beskrevet Jeremias metode som musikalsk i ordets klas-

siske mening. Et tema introduseres, men så avbryter han det uten å utvikle det noe særlig. Et andre og iblant et tredje tema følger. Så begynner variasjonene, hvert tema kommer igjen, gang etter gang, med store nyanser. Rasende forbannelser følges av sarte pauser. Profeten overlater mye til leseren som teksten bare antyder gjennom lignelser og metaforer. Detaljrikt, lekende, alvorlig, innbydende og vekkende. Jeremia er en kunstner med et bildespråk som har funnet plass i det religiøse leksikonet vårt med talemåter og uttrykk som «kan en leopard skifte sine flekker», «hjertet er mer svikefullt enn noe annet», «Rakel gråter over barna sine ... For barna hennes er ikke mer», for ikke å snakke om de berømte ordene som Jesus siterte om tempelet som en «røverhule».

Det kan være viktig å se hvordan bokens karakter av å være lappeteppe bærer spor av den babylonske slakten av Juda rike. Et forvirrende virvar av stemmer, bilder og stilarter understreker det tolkningsdilemmaet tilhørerne til Jeremia befinner seg i. En litterært sett rotete tekst som Jeremias bok får dermed en annen viktig rolle: I stedet for å tilby svar eller forklaringer i en systematisk velordnet tekst, stilles leseren overfor en krevende, men nødvendig oppgave med å prøve å skape en slags mening i forvirringen, slik at livet skal bli levelig igjen. Når det ikke er noen orden i selve teksten, tvinger den fram en flom av spørsmål: Hva er det som har hendt? Hvorfor hendte det? Hvor finnes Gud i alt dette? Er det Herren som står bak prøvelsene våre? Finnes det en vei videre? Hvordan skal vi kunne fortsette herfra?

Noe av det som gjør boken tunglest er den forvirrende kronologien, der årstall og tider, før og etter, hele tiden kastes om hverandre. I fortellinger og profetiske utsagn blir vi hele tiden flyttet fram og tilbake mellom regjeringstidene til forskjellige konger. For eksempel er innledningen av kapittel 21 datert til tiden rundt 588 f.Kr. I begynnelsen av kapittel 24 befinner vi oss i Jerusalem i år 597 f.Kr., mens neste kapittel er datert til 605 f.Kr. Jeremias bok kan generelt sies å være inndelt etter tiden *før* den første bortføringen – kapittel 1–25 – og *etter* katastrofene i år 598 og 587 f.Kr. – kapittel 26–52. Samtidig eksisterer fortid, nåtid og framtid side om side i framstillingen og skaper noe som har blitt beskrevet som

en «antikronologi». En fortellerteknikk der historien utvikler seg skritt for skritt ligger ikke for Jeremia, og profetens liv gjengis heller ikke lineært fra fødsel til død. Den hjelpen vi får til å datere det som skjer, er den som kan leses ut fra regjeringstiden til de ulike kongene. Det var en vanlig måte å datere på i antikke tekster. Men fordi fortellingene om de ulike regentene heller ikke er plassert i kronologisk orden, hjelper det ikke alltid leseren så mye.

Vi har altså å gjøre med en bibelbok som både inneholder profetens budskap og omfattende biografiske skildringer fra livet hans. Jeremias egne ord, profetiske utsagn som er framført som poesi, finner vi i kapitlene 2–23, 30–31 og 46–51. De biografiske avsnittene er i hovedsak samlet i kapitlene 26–29 og 32–44. Til sammenligning har vi nok flere biografiske opplysninger om kong David i Det gamle testamentet og flere ord av Paulus i Det nye testamentet, men når det gjelder mengden både av ord som er bevart fra en person og opplysninger om livet hans, er det neppe noen som slår Jeremia.

Det mest frustrerende av alt kan være de diametralt motsatte bildene av Gud som møter oss i denne boken, uten at vi får noen tydelig veiledning om hvilke som er mest pålitelige. Her er Gud «kilden med levende vann»¹ og «en tørrlagt bekk ... vann en ikke kan stole på».² Herren er den som sender profetene for å advare folket,³ men også den som «legger snublesteiner for dette folket»⁴ og utsetter dem for ydmykkelser: «Jeg skal selv løfte kjolekanten opp over ansiktet på deg så din skam blir synlig.»⁵ Jeremias opplevelse av Gud og verden når han stammende prøver å sette ord på det usigelige – den forestående ødeleggelsen av den hellige byen – lar seg ikke plassere inn i enkle forklaringsmodeller. I de første tjue kapitlene hører vi uten stans klagen til profeten når han setter ord på opplevelsen av lidelse og tap. Han forsøker desperat å forstå seg på Gud og hans rettferdighet, og å finne mening i den oppgaven han selv har fått. Er Herren pålitelig? Lønner det seg virkelig å tale på hans vegne?

Det hører også med som en utfordring i denne profetboken å bestrebe seg på å se forbi klisjébildene av Jeremia, som ikke sjelden blir framstilt som en kranglefant. Her lærer vi en praktfull

skikkelse å kjenne, med trekk av opprører og statsmann, poet og profet, satiriker og mystiker. Profeten Jeremia er en slipt juvel. Når vi holder den opp mot lyset, funkler det i mange fasetter, den ene mer overraskende enn den andre.

III

Den første utgaven av Jeremias bok ble skrevet i år 605 f.Kr. Vi kan fastslå årstallet fordi Jeremia sier at det skjedde i kong Jojakims fjerde regjeringsår. Da kom Herrens ord til Jeremia:

Ta en bokrull og skriv ned alle de ordene jeg har sagt til deg om Israel og om Juda og om alle folkeslag, fra den første gangen jeg talte til deg i kong Josjias dager og fram til i dag.⁶

Nå skal Jeremia altså oppsummere hele den profetiske gjerningen sin så langt – 23 års profetier⁷ – i ett bind. For å gjennomføre det Gud har bedt ham om, ansetter han en sekretær: «Jeremia dikterte, og Baruk skrev ned i en bokrull alle de ordene som Herren hadde talt til ham.»⁸

Det som hendte var svært uvanlig. I vårt samfunn hvor vi hele tiden er omgitt av skriftlige budskap, er det lett å glemme at det på denne tiden var ytterst sjelden at et budskap i det hele tatt kunne skrives ned. Så langt vi vet er det ingen profet før Jeremia som verken skriver ned eller dikterer budskapet sitt. I Jeremias verden skrev og leste man ikke – man lyttet og talte. Viktig informasjon ble lagret i hukommelsen, kunsten å lære utenat var godt utviklet og var den metoden som fortellinger og budskap ble bevart på, for siden å bringes muntlig videre til ettertiden. Først lenge etterpå ble profetenes budskap samlet i skriftlig form. En eneste skriferull er nevnt i Det gamle testamentet før denne hendelsen – det skriftet man fant i tempelet i år 622 f.Kr. med en gjengivelse av Moses' ord. Da var Jeremia ennå ung. Dette siste er en detalj som vitner om et ganske interessant forhold som vi skal komme tilbake til: At budskapet hans ble skrevet ned, gjør i seg selv at Jeremia står fram som «en profet lik Moses».

Dette er første gang en skriftrull får egen autoritet uavhengig av profeten, og vi ser en modell for hvordan Bibelen blir til. I og med at profetiene ble nedtegnet, ble tyngdepunktet flyttet fra Jeremias person til Jeremias bok. Så snart et budskap er skrevet ned, får det en potensiell frihet i forhold til sin opprinnelige sammenheng. Det vil bli lest igjen og igjen, i nye og uventede situasjoner, og får med det en gjennomslagskraft det talte ordet aldri har. Et ord som er skrevet ned lever sitt eget liv uavhengig av profeten, noe som illustreres ved at innholdet i bokrullen blir lest opp tre ganger – uten at profeten selv er til stede. Og vi skal se at hver gang får det like sterk virkning som om han selv hadde talt det. Det skulle få helt avgjørende betydning at profetenes ord ble skrevet ned. Disse bøkene ble oppbevart og lest til formaning, oppbygging og trøst i fellesskapet av de troende og kom med tiden til å få plass i Israels kanon som «hellige skrifter».

Men hvorfor skriver ikke Jeremia selv i stedet for å ansette en sekretær? Vi vet ikke. En forklaring man av og til møter, er at han ikke behersket skrivekunsten godt nok selv, men det er ikke spesielt sannsynlig, ettersom det også finnes avsnitt i boken som ser ut til å være skrevet av Jeremia selv. Baruk, sønn av Neria, var «skriver», et oppdrag bare høytstående embetsmenn hadde i det bibelske samfunnet. Hvordan Baruk kom inn i Jeremias liv og hva han gjorde tidligere er ukjent, men han var åpenbart anerkjent som en profesjonell skribent som behersket både hebraisk og arameisk. Han har adgang til de ledende personene i tempelet på en måte som tyder på at han hadde en framstående plass i byråkratiet i Jerusalem. Kanskje ble han allerede som ung fascinert av sitt møte med profeten fra Anatot, og forlot en lovende karriere for å slutte seg til ham. Muligens var det nettopp takket være Baruks yrke Jeremia kom på ideen å la profetiene bli skrevet ned.

Baruk blir nå altså Jeremias sekretær, og dermed også biografen hans. Med dette oppdraget kom Baruk til å dele skjebne med Jeremia framover, helt til de begge, mot sin vilje, blir tvunget til å følge med en gruppe jøder som flykter til Egypt etter at Jerusalem faller i år 587 f.Kr. Det skulle vokse fram et nært og fortrolig vennskap mellom de to. Det svært korte kapittel 45 i Jeremias bok,